

Ніна ДАНИЛЮК

НАРОДНОПОЕТИЧНЕ СЛОВО У СКЛАДІ ТИПОВИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

Статтю присвячено аналізу однорідних та повторюваних одиниць у текстах пісень з Волині, які є засобами реалізації фольклорного слова і виконують стилістичні функції.

В уснопісенній мові лексеми, що відображають мовно-концептуальну картину світу, виявляють свій потенціал у тексті. Як підкреслював Б. Путилов, «Абсолютною реальністю вербального фольклору виступає текст. Усі нитки творчого процесу зводяться до нього...»¹. Особливості фольклорного тексту вивчали В. Пропп, Б. Путилов, О. Хроленко, Є. Артеменко, С. Климас, С. Нікітіна, І. Франко, О. Потєбня, М. Грушевський, І. Огієнко, С. Єрмоленко, О. Остроушко та ін. Вони відзначали, що ця одиниця в народній поезії має характерні риси і певним чином відрізняється від тексту художньої літератури. Однак на постійну взаємодію семантики пісенного слова і синтаксичних одиниць звертали увагу порівняно небагато дослідників. Саме це важливе питання розглядається у нашій статті.

До синтаксичних конструкцій, які є стилістично навантаженими, насамперед віднесемо функціонування прикладкових сполучень, звертань, різноманітних повторів, однорідних членів речень, діалогів і под. Усі названі одиниці є засобами розгортання думки, створення розмовного колориту, що наближає народнопоетичний твір до слухача.

Досить поширеними є однорідні одиниці, які перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з певним членом речення, виконують однакову синтаксичну функцію і поєднуються між собою сурядним зв'язком.

Вираження різноманітних ознак, предметів та дій засобами однорідності сприяє їх виділенню, підкресленню семантичної ваги перелічуваних одиниць, а самому мовленню надає уповільненості. Наприклад, в обрядовій пісні дієслова *сію, вію, посіваю* перебувають у синонімічних відношеннях, вказуючи на ритуальні дії. Ряд іменникових обставини підкреслює великі «набутки» господарів як наслідок реалізації побажань:

Граматика

¹ Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура; In *memoiam.* – СПб: Петербургское Востоковедение, 2003. – С. 395.

*Сію, вію, посіваю,
З Новим роком поздоровляю!
Щоб було у вас в стіжку,
І в мішку,
І в коморі,
І в оборі,
В ложці, в мисці,
І в колиці.*

Новосілки

Сполучник *і*, прийменник *в* тут виступають підсилювачами однорідності.

Поєднання однорідних членів речення у ряди, цілі комплекси ще більше увиразнює текст. Особлива емоційність досягається за рахунок градаційних відношень їх компонентів:

*Чарувала руки, ноги
Ще й чорні брови,
Ще й чорні гочі,
Щоб не ходив до рекрутки
Темньої ночі.*

Леся Українка, 53

Наприклад, існують цілі варіантні ряди до понять *кохатися* (любитися) – як голубів пара, як сірі утята, як зерно в горісі, як риба з водою та ін., розійтися – як чорная хмара, як ластівка в стрісі тощо, котрі подаються у вигляді однорідних конструкцій: *Як ми любилися, Як голубів пара, Тепер розійшлися, Як чорная хмара. Як ми любилися, Як зерно в горісі, Тепер розійшлися, Як ластівка в стрісі* [Новосілки]. «Асоціативний зв'язок деяких образів-порівнянь типу *розійшлися, як ластівка в стрісі* розкриває можливості широкого індивідуального сприйняття², – підкреслювала С. Єрмоленко.

Нагромадженням однотипних порівнянь із, однорідними, повторюваними компонентами передається певний емоційно-психологічний настрій ліричного героя. Зокрема, у волинській пісні відтворюється стан молодої жінки в сім'ї чоловіка:

*В мене свекорко – не татойко, Кладуть мене пізнейко,
В мене свекруха – не матюнка, Будять мене ранейко...
В мене діверко – не братічок, Пісні з Волині, 56
В мене зовиця – не сестриця*

² Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 102.

Синтаксичним варіантом оформлення висловленого змісту можна, напевне, вважати конструкції зі скріпами *та нема* – як з іншої пісні: *Та нема свекрухи, Як рідна матінка...Та нема свекорка, Як рідний батенько...*[Фольк. веселка, 20]. Однотипне виділення важливих для семантики тексту лексем на позначення родинних стосунків увиразнює мовлення, посилює експресивність вислову.

Типова функція однорідних обставин – уточнення, деталізація місця дії. Поширеним прийомом семантико-стилістичної організації строфи виявляється ступеневе звуження образу. Як правило, спочатку називається місце в просторі, потім – дійова особа, її вчинки, ознаки-характеристики: *Ой там при долині, там при конюшині Настав смутний вечір молодій дівчині* [Пісні з Волині, 126].

Художні означення в народній пісні також творять розгалужені однорідні ряди. Їх компоненти можуть називати різні якості предметів, як це бачимо в традиційних описах дівчини, хлопця, тварин, рослин, предметів побуту і под. Однорідність у подібних прикладах виникає шляхом нагромадження, конденсації різних ознак, що робить увесь текст стилістично багатим, експресивним. Напр.: *Ой у саду, саду Гуляла кокошка, Чорнявая, білявая, Дзюбатая трошки(2)* [Пісні з Волині, 102]. У даному випадку спостерігаємо явище, про яке свого часу писала А. Коваль: «У художній літературі перерахування може охоплювати і логічно неоднорідні поняття»¹. Вважаємо, потребує окремого пояснення, на перший погляд, алогічне поєднання в наведеному контексті означень *чорнявая* і *білявая*. Справа в тому, що перше стосується кольору волосся, брів та очей, друге – лица, виражених імпліцитно. Лексема *кокошка* (діал. ‘курка’) спричиняє появу атрибута *дзюбатая* (тобто ‘із загостреним носом’).

Однорідні члени речення (найчастіше – іменники та дієслова) у багатьох випадках виконують також римотворчу функцію, стаючи основою зовнішніх і внутрішніх рим. Найбільш виразно це виявляється в думках та історичних піснях, однак спостерігається і в інших жанрах, зокрема, в календарно-обрядових текстах, як-от: *Бо ще по горойках Сніжечки лежать... А по долиночках Крижечки стоять* [Пісні з Волині, 35]. У наведеному уривкові принагідно відзначимо незвичну для літературної мови множинну форму іменників *сніжечки* (*сніги*) та *крижечки*, що може вказувати на велику кількість речовини і розвивати семантичні потенції опорних слів.

Однорідні компоненти в мові фольклору, здебільшого, поєднуються безсполучниковим, рідше – сурядним, зв'язком. Безсполучниковий зв'язок між двома одиницями буває настільки

міцним, що спричиняє типові копулятивні вислови на зразок *качата-гусята, мед-горілка, овес-сіно, батько-мати, отець-ненька, хлопці-дівчата, велика-мала* і под. У “Короткому тлумачному словникові лінгвістичних термінів” (2001) сказано, що ці складні слова “становлять асоціативні назви”². Значення таких єдностей більш загальне, ніж окремо взятих складників. Наприклад: (Дівчина. – Н. Д.) *Дає коню **вівса-сіна**, А козаку **меду-вина*** [Пісні з Волині, 118] – «фураж», «питво»; *Ой ти ж **місяцю-зоре** Освіти на все поле* [Калиновий квіт, 228] – «світила»; *Розважайте **отця-неньку**, Щоб не журилися!* [Там само, 153] – «батьки». «Своєрідне збірне значення іменникових слів *батько, мати*, – писав С. Савицький, – дуже часто передається складними словосполученнями... *батько-мати, отець-мати, батько-ненька, отець-ненька*... За своєю лексичною природою ці сполуки стоять між формою *батьки* і прямим значенням кожного компонента словосполучення»³. Звернемо увагу, що означення, яке їх супроводжує, інколи вживається у формі однини: *Не слухала та й **отця-неньки** старого, Й послухала й да козаченька молодого* [Укр. нар. пісні, II, 57].

Відношення у подібних сполуках російського фольклору О. Хроленко називав асоціативно-синонімічними, підкреслюючи, що: “оскільки у фольклорі семантика іменника потенційно ширша розмовно-побутового “номіналу”, легко пояснити, чому так поширені в народній творчості асоціативні сполуки типу *гуси-лебеди, хлеб-соль, злато-серебро* та інші, в яких семантичний осяг пари більший від суми значень кожного компонента”⁴.

Причиною утворення сполучень учений вважав властиву народній поезії тенденцію до парності (бінаризму) і, як наслідок, появу своєрідного паралелізму всередині слів.

У пісенних текстах вигляду однорідних членів речення, а також прикладок можуть набувати такі слова-поняття, які насправді перебувають в підрядній залежності, наприклад: *Сзу буду ја такаја, Як **світ-калына** тая?* [Kolberg, 394] – «квітуха калина; цвіт калини»; *Ой вінку, ж мій, **вінку, Хрещатий барвінку**, Ой я ж тебе плела Ще вчора ізвечора.* [Пісні з Волині, 38] – «вінок з хрещатого барвінку». Наведені в 3 уривках пісень вислови поєднуються

¹ Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – С. 257.

² Ермоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Ермоленко. – К.: Либідь, 2001. – С. 137.

безсполучниковим зв'язком, рідше – за допомогою сполучників сурядності: «*Ой у полі криниченька і холодная вода*» [Укр. нар. пісні, 1, 48] (пор: «криниченька з холодною водою»).

Типовою формою побутування опорних слів є також повторювані одиниці. До традиційних *повторів* у народній пісні дослідники відносять парні, ритмічні, ампліфіковані (нагромаджувальні). У пісенних текстах можуть повторюватися окремі звуки, склади, корені та основи слів, цілі слова, словосполучення, речення і складні синтаксичні єдності з певними їх видозмінами. Наприклад:

– *А на добрий вечір, замостові люди,*

Замо-, замо-, замостові люди.

– *На добре здоров'я, яворові люди,*

Явір, явір, яворові люди.

[Фольк. веселка, 21]

Або:

Ой як засіяла, стала волочити,

*А як **заво-**, а як **заволочила**, стала Бога просити...*

П'ятидні

Подібні фігури, на думку Є. Артеменко, зумовлені не лише семантико-стилістичними причинами, а й тісним зв'язком тексту і мелодії, що викликає так зване явище «розгортання». Воно зводиться до «повторення мовних елементів основного поетико-синтаксичного конститuenta пісні – вірша в різних фразах однієї музичної строфи або її частини з метою забезпечення його структурно-змістової єдності»¹.

Порівнюючи лінійні рядки пісень та їх мелодію, дослідниця показала, як розташовуються суміжно повторювані «кусочки» тексту в різних музичних фразах: мовний елемент, що завершує попередню фразу, відтворюється на початку наступної. Такий вид повтору ми бачимо і в наведеному прикладі.

Непоодинокими є повтори типових означень, що стоять у пре- і постпозиції, як-от: *Ой **зелений** явур, **зелений**, У воротечках*

³ Савицький С. С. Словообразование нарицательных названий лиц в украинском фольклоре: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. 10.02.02 / Киев. гос. пед. ин-т. – К., 1990. – С. 13 – 14.

⁴ Хроленко А. Т. Лексика русской народной поэзии (на материале лирической песни). – Курск: Изд-во Курск. гос. пед. ин-та, 1976. – С. 54.

¹ Артеменко Е. Б. Русская народная лирическая песня, ее мелодика, поэтический строй, синтаксические явления: Пособие по лингво-фольклористике и поэтике фольклора для студентов-филологов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – С. 63.

стоячий [Леся Українка, 84]; виділення означень у відокремлених конструкціях при повторенні опорних іменників: *А вода по каменю, Та вода по білому Стиха йде* [Фольк. веселка, 20].

Повторювані одиниці (найчастіше слова, словосполучення, інколи – цілі речення), які стоять на початку співвідносних рядків, утворюють анафору. Ця стилістична фігура може лежати в основі ритміко-синтаксичної структури строфи, кількох строф або цілої пісні. Однакові початки співвідносних рядків організують мовлення, посилюють зміст повторюваних одиниць, створюють емоційно насажені контексти. Наведемо уривок з пісні, записаної Лесею Українкою:

*Їхав, мати, козак молоденький,
Здійняв з мене вінок рутвянений,
Й накинув серпанок тоненький.
Ой тепер же я ні жінка, ні дівка,
Тепер же я, молоденька, поговірка.
Тепер же я од роду проклята,
Тепер же я од батька прогната,
Тепер же я в лузі не калина,
Тепер же я в батька не дитина.
Тепер же я у саду не вишня,
Тепер же я у батька не пишна,
Тепер же я в полі не криниця,
Тепер же я в брата не сестриця.*

Леся Українка, 51

У наведеному тексті 10 разів повторюється вислів *тепер же я*, а також використано паралельні конструкції, в яких виділяються іменники (прикметники) разом із заперечною часткою *не*: *не калина, не дитина, не вишня, не пишна, не криниця, не сестриця*, щоб передати душевні муки збездеченої дівчини.

Типовою ознакою народнопоетичних текстів є *рефрени* – повтори слів чи фраз після кожної строфи або одного чи кількох рядків. Вони поєднують частини тексту, виділяють важливе за змістом, увиразнюють мовлення. Багаті на приспиви календарно-обрядові, жартівливі, танцювальні пісні. Деякі з них мають традиційний характер і використовуються у великій кількості творів, наприклад, щедрівках – *Щедрий вечір, добрий вечір*, колядках – *Святий вечір*.

Показником народнопісенного мовлення виступають часткові повтори коренів, основ слова, того самого слова в іншій формі у межах певної синтаксичної одиниці, напр.:

*Ой ти, жайворонку, ранняя пташино,
Рано-раненько, ранняя пташино. (2)
Ой чого ж ти так рано з виру вилітаєш?
Рано-раненько з виру вилітаєш? (2)*

Пісні з Волині, 30

Класичні приклади фольклорної тавтології (повторення одних і тих самих слів, висловів, модифікованих різними лексико-граматичними формами) – словосполучення типу *нічку ночувати, молодая молодиця, чужа-чужанина, одна-одилиця* і под. Серед них за структурою виділимо кілька груп, компонентами яких можуть бути:

1) іменники-підмети та дієслова-присудки: *Тобі, старосто, та й не старостувать* [Калинівий квіт, 26]; 2) дієслова-присудки та іменники-додатки: *Молодець устав, Дзвунком подзвонив* [Пісні з Волині, 70]; 3) дієслова-присудки і прислівники-обставини дії: *Да біленько ж білила* [Музичний, 235]; 4) дієслова-присудки та іменники, прикметники, дієприкметники того ж кореня у певному відрізку мовлення: *По твоїх слідочках Камінь я котила, каміння котюче* [Пісні з Волині, 34]; *Ти, дівчино слічна, Ти, загубойко вічна. Загубила не 'дного Ще й мене, молодого* [Калиновий квіт, 78]; 5) два однокореневі іменники: *Будуть гості, брати-побратими* [Пісні з Волині, 83]; 6) іменники та прикметники-означення: *Невістці не рада – Чужа чужанина* [Фольк. веселка, 90], *А в тім домі – світлі світлоньки* [Новосілки]; 7) іменники та дієприкметники-означення, рідше – частини іменного присудка, слова категорії стану: *Повно коників наведено, Золотим путем попутано* [Фольк. веселка, 14].

У межах одного тексту можливе співіснування тавтологічних утворень різного типу, зокрема, іменниково-прикметникових та дієслівно-дієприкметникових:

*Ой ти, рожо, ти рожовая
Ой коли ж ти, рожо, посаджена? (2)
Навесні, навесні я посадилася,
Ще й дівчині в вікно нахилилася (2)
Пісні з Волині, 123*

За висловом Ф. Буслаєва, “тавтологія надає мові великої сили й піднесення”¹. Тавтологічні словосполучення впливають на ритміко-інтонаційну будову вірша, сприяють підвищенню експресії мовлення порівняно із нейтральними розмовними варіантами. Як слушно зауважувала Т. Жук, «різні види лексичного повтору репрезентують специфічні семантико-стилістичні функції виділення найістотнішого в описуваних подіях, у стилізації часових

параметрів їх розгортання та інтенсивності (дієслівний повтор), кількаразового іменування особи з метою її характеристики..., вираження емотивної семантики – психічного стану дійових осіб, емоцій, переживань тощо”².

Традиційні тавтологічні форми дослідники О. Потєбня, М. Плісецький та інші відносили до тих “стилістичних скам’янілостей”, які були властиві ще давньоруській літературі – “Слову о полку Ігоревім”, літописам, пор.: *Вам бог тако велел быти: правду деяти на сем свете, в правду суд судити* [Іпатієвський літопис, 1168 р.], *Ярослав сын Всеволода великаго седе на столе в Володимери... и поча ряды рядити...* [Лаврентієвський літопис, 1238 р.]³

Отже, у текстах народної пісні спостерігаються два процеси, що взаємодіють: ускладнення синтаксичних конструкцій і стиснення, ущільнення. Ускладнення синтаксичної структури речення пов’язується, передовсім, з використанням однорідних членів речення, повторів. Засобами ущільнення, конденсації думки є речення прикладкових структур, складних слів. У подібних стилістично забарвлених конструкціях розвивається, увиразнюється семантика опорних слів-концептів⁴.

Список скорочень джерел

Гораймівка – Записи автора, здійснені в с. Гораймівка Волинської обл. у 1996 р. Від Мокійця К. З., 1928 р.н. (архів автора).

Калиновий квіт – Калиновий квіт – Калиновий квіт Полісся: Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / Зібрала і впорядкувала О. П. Кондратович. – Луцьк: Надстир’я, 1994. – 236 с.

Леся Українка – Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 9. – К.: Наук. думка, 1977. – Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – 431 с.

Новосілки – Записи автора, здійснені в с. Новосілки Млинівського р-ну в 1996 – 1999 рр. від Ковальчук Т. М., 1909 р. н. (архів автора).

¹ Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. – Л.: Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1941. – С. 180.

² Жук Т. В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок): Автореф. дис...канд. філол. наук / 10.02.01 – укр. мова / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – С. 5.

³ Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., передм., перекл. М. Москаленка. – К.: Дніпро, 1988. – С. 23.

Пісні з Волині – Пісні з Волині – Пісні з Волині / Упоряд., приміт. та вст. ст. О. Ф. Ошуркевича. – К.: Муз. Україна, 1970. – 333 с.

П'ятидні – записи О. Ф. Ошуркевича, здійснені 1987 р. У с. П'ятидні Волинської обл. від Л. А. Губерук, 1929 р.н., В. С. Євченко, 1923 р.н., Зволянського Л. А., 1913 р.н. (Волинський обласний архів).

Укр. нар. пісні, I, II – Укр. нар. пісні – Українські народні пісні : В 2 кн. – К.: Мистецтво, 1955. – Кн. 1. – 484 с.; Кн.2 . – 415 с.; у дужках римською цифрою подається том, арабською – сторінка.

Фольк. веселка – Фольклорна веселка: Українські народні пісні з голосу Антоніни Голентюк / Упоряд. А. П. Панасюк. – К.: Муз. Україна, 1984. – 208 с.

Kolberg – Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wolyń. – T. 36. – Kraków, 1964. – 450 s.

Статья посвящена анализу однородных та повторяемых единиц в текстах народных песен с Волини, которые являются средством реализации фольклорного слова и выполняют стилистические функции.

The article deal with the same type and repetitional syntax constructions in the folk songs of Volyn region. They are the main means of folk words realization and stylistic functions fulfillment.